

A MÓRA FERENC MÚZEUM

ÉVKÖNYVE

JUHÁSZ ANTAL

A SZEGEDI TÁJ TANYÁI

1982/83-2

A MÓRA FERENC MÚZEUM

ÉVKÖNYVE

1982/83

2

JUHÁSZ ANTAL

A SZEGEDI TÁJ TANYÁI

SZEGED

1989

JAHRBUCH DES MÓRA FERENC MUSEUMS, SZEGED (UNGARN)
ANNALES DU MUSÉE FERENC MÓRA, SZEGED (HONGRIE)
ЕЖЕГОДНИК МУЗЕЯ ИМ. ФЕРЕНЦ МОРА, СЕГЕД (ВЕНГРИЯ)

Szerkesztő bizottság

Barna László, Dömötör János, Juhász Antal,
Lengyel András, Zombori István

A szerkesztő bizottság elnöke

TROGMAYER OTTÓ

Szerkesztő

TROGMAYER OTTÓ

Technikai szerkesztő

VARGA JÓZSEF

A borítólap Mayer Gyula tervei alapján készült.

HU ISSN 0563-0525

1999

1000 1999

SALICA LÁSZLÓ
HAGYATÉKA

I. Bevezetés

A táj, amelynek települését vizsgáljuk, a mai magyar Alföld, a Duna—Tisza köze egy része, olyan terület, amely sem természetföldrajzi, sem néprajzi jellemzői alapján ma nem különül el közvetlen környezetétől. Kiszemelése és körülhatárolása kifejezetten történeti szemszögű megfontolások, elsősorban a 18—19. századi tulajdonviszonyok és közigazgatási határok nyomán történt.

Legnagyobb közigazgatási egysége Szeged városa, hatalmas határával. A Város határának kiterjedése a török hódoltságot követő évtizedekben, a kun puszták tulajdonjogáért, majd legeltetéséért folytatott pereskedés után, hosszas birtokvitákat lezáró királyi adományozásokkal tisztázódott. A 18. század közepére jutott nyugvópontra a középkorban már szegedi polgárok által használt számos puszta (Móra halma, Kistelek, Zákány, Kereset, Bilisics stb.) tulajdonjoga,¹ ami után csak 1776-ban, Kistelek telepítésekor változott a Város határterülete. Attól fogva kisebb változásokkal lényegében az 1950. évi közigazgatási reformig állandósult a 142 000 kat. hold kiterjedésű városhatár. Szeged határába ékelődött az 1719-ben telepített Dorozsma 32 350 kat. holdnyi területen. Dorozsma a Jászkunság 1745. évi megváltásától, 1876-ig, a kiváltságos területeknek a vármegyeszervezetbe történt betago­lódásáig a Kiskunsághoz tartozó szabad jogállású település volt.

Szeged szomszédságában fekszik két, Árpád-kor óta kontinuus népességű község: Algyő és Tápé. Előbbi a török hódoltság után, magánföldesúri úrbéres község, Tápé pedig 1247-től 1848-ig — kisebb hódoltsági megszakítással — Szeged jobbágyfaluja.

Tápétól északra, a Tisza folyó és a szegedi határ közötti terület 1728-tól szintén földesúri birtok, az ún. Mindszent—Algyői uradalom, melyet 1803-tól az új tulajdonos nevére Pallavicini uradalomnak, későbbi központjáról Sövényházi uradalomnak is említi a történeti szakirodalom.² Az uradalom északon Csany és Felgyő határáig terjedt, melyek már a Károlyi család birtokai voltak, a 19. század második felében pedig hozzátartozott a Pest vármegyében fekvő Péteri puszta. Kutatóterületünk itt nem egészen követi az uradalom birtokhatárát. Nem terjesztettük ki vizsgálatainkat Mindszent községre, mivel tisztántúli település, így kívül esik a Duna—Tisza közti tájon, — Tömörkény pusztára, mely a 18. századtól a mindszenti jobbágyok úrbéres legelője, ezért használata, majd betelepülése Mindszenthez kötődött — és a Péteri pusztára, mert más vármegyei közigazgatáshoz tartozott és különben is viszonylag

¹ REIZNER JÁNOS 1900., 92., utóbb BÁLINT SÁNDOR 1976. 111—112.

² HORNYIK JÁNOS 1865. 228—231., REIZNER JÁNOS 1895., KERTÉSZ JÁNOS 1938.

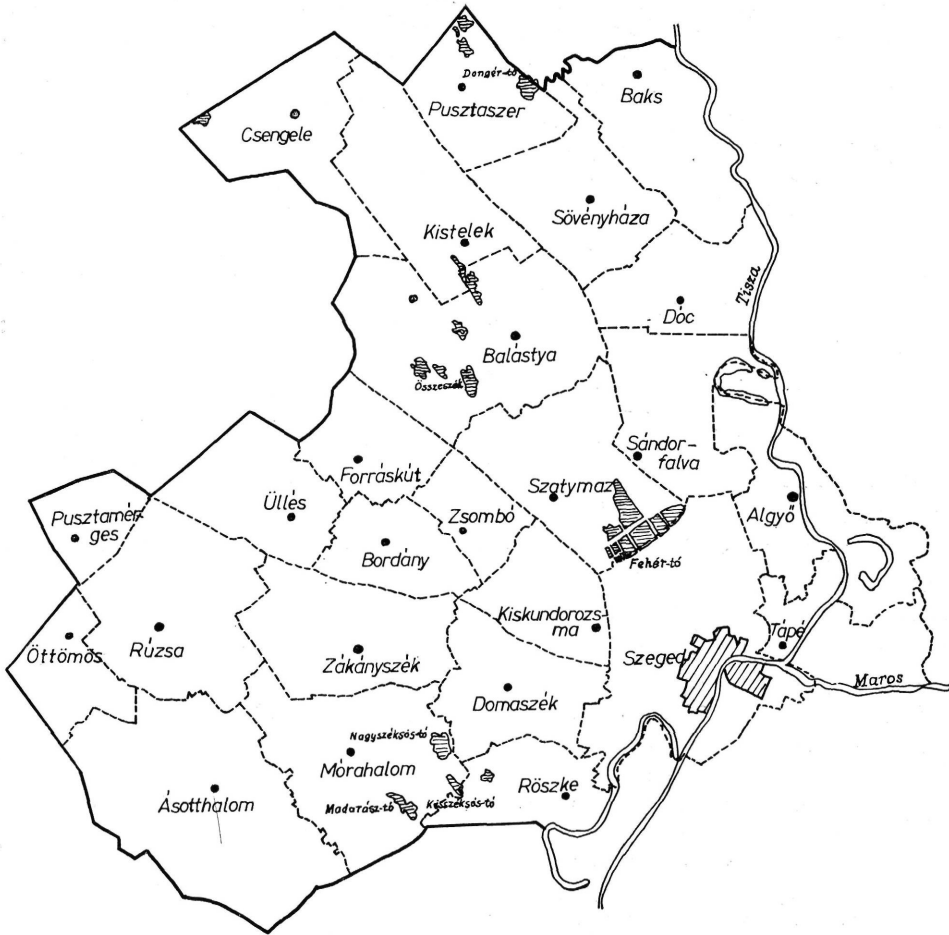
1. kép. A kutatóterület települései közigazgatási határukkal az 1900-as években.

rövid ideig, mindössze fél évszázadig volt a Pallaviciniek birtoka. Az uradalomnak így körülhatárolt, kutatott területe a századfordulón 55 718 kat. holdra rúgott.³

A vizsgált táj része az 1776-ban telepített Kistelek község, melynek 12 000 kat. holdnyi területét a helytartótanács rendelkezése Szeged városának kellett határából kihasítania. A tájon a 19. század végén és a századfordulón három község létesült: 1879-ben Sándorfalva, határa 2261 kat. hold, 1897-ben Ötömös, határa 2005 kat. hold, és 1902-ben Pusztamérges 4238 holdon.⁴ Kutatóterületünkhöz tartozik végül Felsőpusztaszer (a mai Pusztaszer község) határa, mely a 17–18. században Kecskemét város bérelt, majd zálogos pusztája volt és 1827-ben a Pallavicini család és a Város közötti hosszú birtokvita után Kecskemét tulajdonába került. Vizsgálataink ki-terjesztését az indokolta, hogy e terület Kistelek és a sövényházi uradalom közé éke-lődött, s 1881–1934 között közigazgatásilag Kistelekhez tartozott.

³ Az uradalom birtokterületére nézve fő forrásunk REIZNER JÁNOS 1895. Határa — Sövényháza néven — az 1900. évi népességi összeírásból, M. Stat. Közl. Új sor I. Bp. 1902.

⁴ Az új községek határa az 1910. évi népszámlálás nyomán: M. Stat. Közl., Új sor 42. Bp. 1912.

2. kép. A kutatott táj 1950. évi településhálózata

Fenti megfontolások alapján körülhatárolt kutatóterületünk Csongrád megyének Tisza jobbparti, észak felől Csanytelek és Tömörkény határáig terjedő részét öleli fel, mely közel 267 000 kat. hold (1. ábra). Ha a települések kialakulását és jogállását vesszük alapul, e területen a 20. század közepéig egy Árpád-kori múltú, nagyhatárú szabad királyi város (Szeged), két Árpád-kor óta kontinuos népességű volt jobbágyközség: Algyó és Tápé, két 18. századi telepesközség: Dorozsma és Kistelek, három 19. századi, illetve a századfordulón települt község: Sándorfalva, Öttömös, Pusztamérges, egy változatos birtoklás- és településtörténetű uradalom — mely 1870-ben Sövényháza néven „eszmei község”-gé vált — és egy kizárólag tanyás településű, csupán 1934 óta önálló község, Felsőpusztaszer élt és létezett. E sommás áttekintésből látható, hogy tájunk településtörténete igen változatos. Ebből is ered, hogy vizsgálatunk az újkori megtelepedés több módjának, a településforma és -szerkezet több változatának bemutatására alkalmas ad.

A táj öthatod részén — még a Pallavicini uradalom több birtoktestjén is — kibontakozott a tanyás megtelepedés, ezért megkülönböztetett figyelmet fordítunk a tanyakialakulás folyamatára. Mivel a tanyák különböző időkben, más-más tulajdonviszonyok, határhaználati és termelési feltételek között jöttek létre, vizsgálatuk a tanyásodás több változatára nyújt majd példát.

A táj települési képét a 18. század második évtizedétől a 20. század közepéig kívánjuk bemutatni. Az első időhatárt a kutatási lehetőségek szabták meg: a török hódoltság után az 1710-es évektől állnak rendelkezésünkre írott források: az 1715. és 1720. évi népességi összeírás, 1719-től Szeged város tanácsának jegyzőkönyvei stb. A települési változásokat az 1950. évi közigazgatási átszervezésig kísérik. Ekkor a városi, községi tanácsok szervezésével egy időben a nagy tanyai népességű alföldi települések határában számos, önálló tanáccsal rendelkező községet létesítettek: Szeged határából 9, Kiskundorozsmából 4 tanyaközség vált önállóvá.⁵ Miután a volt Pallavicini uradalom területén Sövényháza mellett két új községet szerveztek (Baks és Dóc), így a tájon — ahol a századfordulón, de még 1930-ban is csak nyolc községet vettek számba — kutatásaink végpontján már 24 község élt. E települések nagyobbik felének népessége jelentős részben szegedi gyökéretű, aminek nyomai a táj települési képén, a nép életformájában máig föllelhetők. (2. ábra).

Forrásaink a szegedi és a szentesi levéltár iratai, 18—19. századi kéziratos térképek, az I. és II. országos katonai felmérés, kataszteri felvételek, nyomtatott határtérképek, paraszti visszaemlékezések, helyszíni megfigyelések és a témánkat érintő történeti és néprajzi tanulmányok. 1964-től végeztünk terepmunkát előbb Szeged egykori határában, majd a 70-es években a megjelölt gyűjtőterület többi településén. Bejártuk a települések valamennyi tanyákkal megült határrészét, különös gondot fordítva azokra a területekre, amelyek a mai legidősebb nemzedék életében népesedtek be. Ott ugyanis a népi emlékezet nyomán jól megfoghatók voltak a megtelepedés kezdeti lépései, az építés, otthonteremtés munkafázisai, s kirajzolódott az a folyamat, ahogyan a korábban néptelen természeti táj kultúrtájja alakult. Célunk, hogy a 18—19. században hatalmas kiterjedésű homokos puszták benépesülését, mint emberi erőfeszítést, az egymást követő parasztnemzedékek teljesítményét is bemutassuk. Ehhez a föltárt írott források mellett idős adatközlőink visszaemlékezései adtak legtöbb segítséget.

Mielőtt tárgyunkra térnénk, áttekintjük a táj településtörténeti szakirodalmát, az adott időhatárok között.

Az első tudományos értékű leírást Csongrád megyéről Bél Mátyásnak köszönhetjük. Bél országismertető munkájának (*Notitia Hungariae novae Historico-geographica*) 1735—42 között öt kötete jelent meg, tíz felvidéki és nyugat-dunántúli megye jellemzésével. Csongrád vármegye leírása — Vas, Heves, Pest, Bihar megyékhez és a Jászkunshoz hasonlóan — az utóbbi évtizedekig kéziratban maradt hagyatékból került elő.⁶ BÉL MÁTYÁS kitűnő tájékoztatást nyújt választott területünk 18. század eleji települési és birtokviszonyairól. Utalásaiból kitetszik, hogy Csongrád megyét, akárcsak a Jászkun területet — 1730-ban járhatta be.⁷

A 18—19. század fordulóján VEDRES ISTVÁN, Szeged város földmérő mérnöke hoz híradást szülővárosa gazdasági életéről. Forrásértékű adalékokban számunkra leggazdagabb az új városháza alapköletételére írt munkája, melyben megrajzolja a dohány-

⁵ Szeged határából a következő községek önállósultak: Alsótanya területén Ásotthalom, Domaszék, Mórahalom, Röske, Rúza (előbb Csorva), Zákányszék és Felsőtanyán Balástya, Csengele, Szatymaz. Kiskundorozsma területéből Bordány, Forráskút, Üllés és Zsombó váltak le.

⁶ BÉL MÁTYÁS 1984.

⁷ BÉL MÁTYÁS 1975. 7—51.

kertészségek és a homoki szőlőtermelés fölvirágzását.⁸ Ugyanabban az évben, amikor Vedresnek ez a műve megjelent, készült el BEDEKOVICH LŐRINC leírása a Jászkun területekről. Bedekovich szintén földmérő mérnök, akinek a szakirodalom 55 fennmaradt kéziratoss tőrképét tartja számon. A közelmúltban kiadott munkája Dorozsma község, a birtokában levő Átokháza és Úllés puszták, valamint Mérges pusztá használatáról, települési helyzetéről nyújt tájékozódást.⁹

Az 1810-es évektől a Tudományos Gyűjtemény közölt az ország tájait, közigazgatási egységeit ismertető leírásokat. Csongrád vármegyéről 1817-ben és 1821-ben jelentek meg a folyóiratban részletes jellemzések,¹⁰ melyek föltűntetik a népesség települési viszonyait, a lakott települések lélekszámát és foglalkozását. Az adatgazdag, tárgyra törő ismertetések szerzője az újabb kutatások szerint GRÜNN ORBÁN szegedi nyomdász lehetett.¹¹

A Bél Mátyás által megteremtett történeti-földrajzi-statisztikai népismertetés művelői közül tárgyunkhoz Vályi András, Ludovicus Nagy, Fényes Elek és Palugyay Imre kötetei nyújtanak nélkülözhetetlen forrásanyagot. Időrendben az első VÁLYI ANDRÁS országleírása,¹² mely a települések birtokosairól, határáról, a lakosság foglalkozásáról ad tömör tájékoztatást. Ludovicus Nagy latin nyelvű munkájának¹³ értékét számunkra az adja, hogy felsorolja a vármegye valamennyi lakott és lakatlan pusztáját, dűlőjét („praedia et diverticula”), s mindenütt feltűnteti a házak és a lakosok számát. Településtörténeti szempontból statisztikája igen hasznos, bár Szeged határrészeire vonatkozóan — az egykorú térképekkel összevetve — több korrekcióra szorul. FÉNYES ELEK hat kötetes művében jól adatolt leírást ad a vármegye településeiről és „nevezetesebb népes pusztái”-ról.¹⁴ Valamennyi történeti-statisztikai helyzetrajz közül adatokban leggazdagabbak, s néprajzi szempontból legértékesebbek PALUGYAY IMRE kötetei.¹⁵ Elődeihez és kortársaihoz képest munkáinak többlete, hogy kimutatást közöl a határ művelési ágairól, a házaknak lakóik társadalmi helyzete szerinti megoszlásáról, a jobbágytelkekről, az állatállományról és a községekhez tartozó lakott pusztákról, illetve majorokról. Településnéprajzi vizsgálódásunkhoz a művelési ágak és a közigazgatási, adózási egység tartozás feltűntetése ad jó támpontokat.

A századfordulótól elsősorban Szeged határáról nyújt egyre több forrásanyagot a helytörténeti, településföldrajzi, agrártörténeti kutatás, gyakran az egykorú szegedi szépirodalom és a zsurnalisztika is. REIZNER JÁNOS, a város történetének monográfusa a 18. század első felében keletkezett szállásokról tárt föl levéltári forrásokat és elsőként írt a közlegelők hasznabérbe adásáról.¹⁶ TÖMÖRKÉNY ISTVÁN különösen a városból a pusztára történő kirajzás, a homokon való megtelepedés emberi küzdelmeit ragadta meg elbeszéléseiben és szakcikkében.¹⁷ SZÜTS MIHÁLY Szeged mezőgazdasá-

⁸ VEDRES ISTVÁN 1799.

⁹ BEDEKOVICH LŐRINC kéziratoss könyvét TÓTH JÁNOS jelentette meg, értékelő előszóval: TÓTH JÁNOS 1976.

¹⁰ Csongrád Vármegyének bővebb esmertetése. Tudományos Gyűjtemény, 1817. VIII. kötet 73—76., Csongrád vm. bővebb ösmertetésének folytatása. Tud. Gyűjt., 1821. V. 54—67.

¹¹ Az ismertetések szerzőjét GIDAY KÁLMÁN kutatásai valószínűsítik. Szíves fölvilágosítását köszönöm.

¹² VÁLYI ANDRÁS 1799.

¹³ LUDOVICUS NAGY 1828.

¹⁴ FÉNYES ELEK 1839.

¹⁵ PALUGYAY IMRE 1853., 1854., 1855.

¹⁶ REIZNER JÁNOS 1900/a 49—75, Uő. 1900/b III. 425—439.

¹⁷ TÖMÖRKÉNY ISTVÁN 1904, Elbeszéléseinek néprajzi hitelére vonatkozóan I. JUHÁSZ ANTAL 1967.

gáról írt monográfiája számunkra táblázatos kimutatásaival és a tanyai gazdaságok fontosabb típusainak bemutatásával ad újat.¹⁸

HERMAN OTTÓ 1899 őszén tett rövid tanulmányutakat Szeged-Alsótanyán. Fölkeresete Pálffy Antal zákányi gazda tanyáját. Futó följegyzései arról tanúskodnak, hogy megragadta a szegedi tanya sajátos világa: „Nagyon érdemes dolog volna valamely érintetlenebb tanyán egy évet eltölteni, és az életet apróra megfigyelni. Ősi vonatkozású dolog akadna akárhány.”¹⁹ Szándéka — a néprajztudomány kárára — nem valósult meg.

Az 1930-as években BOKOR ISTVÁN és SZÉLL MÁRTA Szeged-Alsótanya egy-egy kiragadott határrészének települési és gazdasági viszonyait vizsgálta.²⁰ Munkájuk a Kogutowitz Károly vezette földrajzi tanszéken benyújtott egyetemi doktori értekezés, innen adódik erőteljes település- és emberföldrajzi szemléletük. Ismerték az akkor hozzáférhető térképeket, demográfiai és gazdasági kimutatásokat, s kérdőíves adatfelvételt is készítettek. Néprajzi szempontból Bokor István dolgozata a gazdagabb. KRÚDY MÁRIA a szegedi tanyarendszer kialakulásának összegezésére is kísérletet tett, de mivel csupán az előtte járt kutatók (REIZNER, SZÜTS stb.) eredményeit és az újabb mezőgazdasági és birtokstatisztikákat használta — olykor értelmezte —, újat alig tudott mondani.²¹

ERDEI FERENC néprajzi, szociográfiai szempontokat egyesítő tanyarendszerezésében a szegedi határt túlfejlődött tanyás vidékként jellemzi.²² A szegedi tanyatípusokról, a Város és tanyái közötti kapcsolatokról írt megállapításai máig helytállóan bizonyultak. Az utóbbi évtizedekben a tanyarendszer megszüntetését célzó, 18—19. századi kísérletekről szólva SZABÓ ISTVÁN,²³ a helynévkutatás keretében INCZEFI GÉZA²⁴ közölt eddig ismeretlen adatokat a szegedi tanyákról, SZÉCSY GYÖRGY pedig a kései városi haszonbérleteket kutatta.²⁵ BÁLINT SÁNDOR a szegedi határ birtoklástörténetét és a homoki szőlőhegyek kibontakozását tárta fel, s e munkái beépültek a szegedi táj népeletét tárgyaló monográfiájába is.²⁶

BARABÁS JENŐ a közép-európai szórványtelepülések kialakulását elemezve a magyar Alföldről a szegedi tanyásodást választotta példának, s az addigi szakirodalom mérlegeléséből vont le következtetéseket az itteni tanyafejlődésre.²⁷ BALOGH ISTVÁN a kapitalizmus kori alföldi tanyás gazdálkodás egyik típusát éppen az áru-termelő szőlő-gyümölcsstermesztő szegedi tanyai gazdaságokkal jellemezte.²⁸

A Szeged határán kívül eső területek településtörténetéről jóval kevesebb kutatási eredményt szemlélhetünk. A Mindszent—algyői uradalom birtokviszonyait, gazdálkodását az 1890-es években REIZNER JÁNOS kutatta.²⁹ Ő említi először az uradalmi földön települt dohánykertészségeket és a majorsági gazdálkodás 19. század eleji bevezetését. A dohánykertész telepek sorsát újabban TAKÁCS LAJOS mutatta

¹⁸ SZÜTS MIHÁLY 1914.

¹⁹ MADARASSY LÁSZLÓ: Herman Ottó látogatása a szegedi Pálffy-tanyán. Bp. 1935. — A látogatást földidezi BÁLINT SÁNDOR 1976. 33.

²⁰ BOKOR ISTVÁN 1936. Eredeti kézírata a Néprajzi Múzeum Ethn. Adattárában: Tíz km²-nyi területre szeged—mórahalmi tanyákból. Szeged, 1935. EA 4505; SZÉLL MÁRTA 1936.

²¹ KRÚDY MÁRIA 1931.

²² ERDEI FERENC 1942. 215—218.

²³ SZABÓ ISTVÁN 1960. 173—174.

²⁴ INCZEFI GÉZA 1960.

²⁵ SZÉCSY GYÖRGY 1967., 1970.

²⁶ BÁLINT SÁNDOR 1961., 1963., 1976.

²⁷ BARABÁS JENŐ 1960.

²⁸ BALOGH ISTVÁN 1965.

²⁹ REIZNER JÁNOS 1895.

be, gazdag levéltári forrásanyag és egykorú térképek alapján.³⁰ Az uradalmi birtok településtörténetéhez is kiváló adalékokat nyújtanak INCZEFI GÉZA földrajzinévkutatásai.³¹

Jó települési adatok találhatóak két község: Kistelek és Kiskundorozsma monográfiájában.³² A tanyai település kibontakozásának SZTRIHA KÁLMÁN, Dorozsma monográfusa szentelt több figyelmet. Érdeme az is, hogy tárgyalja a népes dorozsmai határban összesűrűsödött tanyaközpontok keletkezését. Az újabb falumonográfiák települési vizsgálataira még visszatérünk. A megyei monográfiák közül ZSILINSZKY MIHÁLYÉ témánkhoz alig nyújt valamit, Csongrád vármegye szociográfiájának községtörténeti összefoglalói pedig a korábbi publikációk rövidebb-hosszabb kivonatai, a népességi összeírások adataival kiegészítve.³³

Tanulságokat merítettünk az utóbbi évtizedben öröndetesen megélénkülő településnéprajzi, főleg tanyatörténeti kutatásokból — különösen BALOGH ISTVÁN,³⁴ BÁRTH JÁNOS,³⁵ FÜR LAJOS,³⁶ OROSZ ISTVÁN,³⁷ RÁCZ ISTVÁN,³⁸ SZABAD GYÖRGY³⁹ tanulmányaiból. A munkánkat rendszeresen figyelemmel kísérte és tanácsaival segítette Tálasi István professzor.⁴⁰

Kutatásaink több részletét korábban feldolgoztuk és módunk volt azokat szakfolyóiratban, illetve helytörténeti kiadványban megjelentetni. E közlések lehetővé teszik, hogy munkánk néhány fejezete a részletes elemzés helyett a föltárt anyag és az abból adódó következtetések összegezését tartalmazza.

³⁰ TAKÁCS LAJOS 1964.

³¹ INCZEFI GÉZA 1958.

³² VICSAY LAJOS 1929., SZTRIHA KÁLMÁN 1937.

³³ ZSILINSZKY MIHÁLY 1960., CSIKVÁRI ANTAL (szerk.) 1938.

³⁴ BALOGH ISTVÁN 1976., 1980.

³⁵ BÁRTH JÁNOS 1975/a. 1975/b.

³⁶ FÜR LAJOS 1980., 1983.

³⁷ OROSZ ISTVÁN 1980.

³⁸ RÁCZ ISTVÁN 1976., 1980., 1982.

³⁹ SZABAD GYÖRGY 1980.

⁴⁰ TÁLASI ISTVÁN útbaigazító tanácsaiért e helyen is köszönetem fejezem ki.